

KIRGIZCA -GXLA EKİNİN MENŞEİ

Selahattin TOLKUN*

ÖZET

Eski Türkçeden beri hemen bütün Türk dil ve lehçelerinde emir ekleri yapı itibariyle diğer bütün fiil çekim eklerinden, her şahıs için müstakil bir ekin kullanılması cihetinden, farklılık göstermektedir. Yine emir kipinde, ikinci çokluk şahıs için diğerlerinden farklı olarak tek şekillilik söz konusu değildir. Eski Türkçeden beri bu amaçla -η eki yanında bu ekin +lAr veya +z çokluk ekiyle genişlemiş şekli kullanılagelmiştir: -ηIz ve -ηlAr. Kırgızcada ise bunların dışında bir de -GXLA şekli vardır. Bu yapı, değişik kaynaklarda farklı şekilde açıklanmıştır. Bunlar esas itibariyle -GIl emir pekiştirme ekine dayandırılmıştır. Bizce, bu ek, Eski Uygur Türkçesinden beri kullanılagelen -ηlAr ekine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: emir ekleri, Kırgızca, -GIl, -GXLA, ikinci çokluk şahıs emir eki

THE ORIGIN OF THE -GXLA SUFFIX IN KYRGYZ

ABSTRACT

Imperative suffixes have been in use as optative suffixes since the Old Turkic period and still it is used in almost every modern Turkic language and dialect. Morphologically, the imperative mood differs from all other infinite forms since it has a special suffixe used for each person. The imperative mood has more than one forms for the second person plural. To this end, besides the -η suffix, an extended form of plural +lAr or +z has been in use since the Old Turkic period: -ηIz and -ηlAr. Modern Kyrgyz on the other hand, has an additional form as -GXLA. This structure is explained in a different way in various sources, which all are based mainly on the

* Doğu Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KTTC. selahittin.tolkun@emu.edu.tr; stolkun@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

emphatic suffix *-gil*. However, in our opinion this suffix is based on the suffix *-ηLAR*, which has been in use since the Old Uyghur Turkic period.

Keys Words: *imperative suffixes, Kyrgyz, -GIl, -GXIA, 2nd person plural imperative suffix*

KIRGIZCA -GXIA EKİNİN MENŞEİ

Türkçede emir eklerinde her şahıs için müstakil bir şekil vardır. Eski Türkçeden beri bunlar çoklukla ya aynı kalmış veya birtakım ses değişmelerine uğramıştır. Türk dil ve lehçelerinin bir çoğunda diğer şahıslara nispeten ikinci çokluk şahısta çok şekillilik göze çarpmaktadır. Bu durum Kırgızca için de söz konusudur. Bu yazıda Kırgızcadaki 2. çokluk şahıs için kullanılan emir-istek işlevli eklerden -GXIA ekinin yapısı üzerinde durulacaktır.

Emir kipi Eski Türkçe ve sonrası dönemlerde çoklukla aşağıdaki gibidir:

Şahıslar	Eski Türkçe (Gabain 2000, § 215)	Harezmi Türkçesi (Ata 2002, 78)	Çağatayca (Eckmann 1988, 117)	Kırgızca
Teklik	1.	-ayın/-äyin ; -ayn/-äyn -yin/-yin; (n ağzında) -ayan/ -äyän ; -yan/-yän	-yın / (y)AyIn / -AyIm / -GAyIn / -GAyIm	-(a)y(in) -ayın
	2.	Ø; -ğil/-gil ; -kıl	Ø / -Gıl / -GUL, -kıl / -Gın	Ø / -gıl basit Ø, -gın(ın) kibar -ğiz
	3.	-zun/-zün; -çun/-çün	-sUn /-sU	-sun /-dék -sın
Çokluk	1.	-alım/-älim; n ağzında: -alam /-äläm; -lum /-lim	-All /-Allı / -GAllı / -Allım / [-alı] / [-elimin]	-(a)lı(ın) -alı(k) / -aylı(k)
	2.	(tek kişi için nezaket) -°η / -°ηlar	-η / -İη /-Uη / -ηİz / -ηÜz / -İηİz / -UηUz /-ηlar	-η(lar) / -ηız(lar) basit -gıla kibar -ηdar/-ηızdar
	3.	-zunlar / -zünler	-sUnlAr / -sUlAr	-sunlar /-dékler -şsın

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

Aşağıda da görüleceği gibi, elimizdeki Kırgızcayla ilgili dört gramer çalışmasında, eklerin tamamı bizim listelediğimiz gibi verilmemiştir. Bu üç çalışmanın dışında kendisi de Kırgız olan türkolog Rysbek Alimov, Kırgızcanın güney ağızları dahil olmak üzere tablonun sonundaki şekillerin kullanıldığını sözlü olarak belirtmiştir (Gazimağusa, 21.04.2009).

Şahıslar	Davletov ve Kudaybergenov (1980, 160-161)	Oruzbayeva (1997, 292)	Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikas ı. (1980, 367-373)	Çengel (2005, 234-239)	Rysbek Alimov
Teklik	1.	-	-ayın	-	-yIn / -yUn; -AyIn / -OyUn
	2. basit	Ø / -gm(ıŋ)	Ø / -gın	Ø / -gm(ıŋ)	Ø/-GIn/ -GXn(Xŋ)
	ibarı	-ŋız		-ŋız (Güney ağızlarında -ŋ)	-ŋ(Xz)
	3.	-sın	-sın	-sın	-sIn / -sUn
Çokluk	1.	-alı(k)	-alı(k)	-alı	-yIl / -yIU; -AlI(k) / -OIU(k); -yIlk / -yIUk; -AlI(k) / -OIU(k) / -OyIU(k)
	2. Basit	-gıla / -ŋızdar	-ŋızdar / -gıla	-gıla	-GIIA / -GUIA
	kibar			-ŋızdar	-(I)ŋIzdAr / -(U)ŋIUzdAr
3.	-şsın	-şsın	-şsın	-sIn / -sUn	-(ş)sXn

Emir kipinin, Orta Türkçeden itibaren artık istek kipi işlevinde de kullanılmaya başlandığı görülür. Günümüz Türkiye Türkçesi, Özbekçe, Kırgızca vb.'de bu ekler hem emir hem de istek kipi işlevindedir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde emir ile istek işlevleri için farklı yapılar vardı: İstek için -GAy eki

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

kullanılmış; bu ek Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde -GAy >> -A olmuştur. Ekin asli şekli işlek olmamakla birlikte Orta Asya Türkçelerinde -Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Uygurcada- varlığını hâlâ sürdürmektedir.

Bu yazıya konu olan ve yukarıdaki tabloda görülen ikinci çokluk şahıs emir -istek eklerinden -GXIA, Kırgızcada, ses uyumlarından ötürü -gıla, -gile, -gula, -gülö; -kıla, -kile, -kula, -külö şekillerinde kullanılır: *algıla* “alın(ız)”, *kelgile* “gelin(iz)”, *okugula* “okuyun(uz)”, *körgülö* “görün(üz)”, *tapkıla* “bulun(uz)” vb.

Eki daha iyi tanımak için öncelikle cümlede nasıl kullanıldığını örnekle görelim:

kılgıla < *kıl-gıla* “kılınız, ediniz”

Keede ooruy elegend ele “eger men ölsöm, uşunday kılğıla!” dep, aldın ala kereezin aytıp koygondor da bolgon “Bazen henüz hastalanmamışken “Eğer ben ölürsem, böyle yapın!” diyerek önceden vasiyetini söyleyenler de vardır” (Bektenov-Bayciyev 1993, 66).

kamağıla < *kama-gıla* “tutuklayın”

bolbogula < *bol-ba-gıla* < *bol-ma-gıla* “olmayın”

Eger ele çın sözüme işenbey, künöölü ce kılmuştuu esepteseñer, anda kamağıla, a antpeseñer, dekadaga barar aldında maga toskool bolbogula! “Eğer gerçekten de sözüme inanmıyor, suçlu veya hatalı kabul ediyorsanız, o halde tutuklayın, yok böyle yapmayacaksınız, [on gün süren] kutlamaya gitmek üzereyken bana engel olmayın!” (Saktanov, 1991/200).

mintkile < *mint-kile* < *bu+nı teg et-kile* “böyle yapın”

mintpegile < *mint-pe-gile* < *bu+nı teg et-me-gile* “böyle yapmayın”

Alardı mintkile dep eç kim üyrötpögön sñarı, mintpegile dep dağı eç kim tybagan “Onlara böyle yapın diye hiç kimse öğretmediği gibi, böyle yapmayın diye de hiç kimse mani olmadı” (Şarşeyev 1991, 30).

Görüldüğü üzere ek hem emir hem de istek işlevindedir. Ancak tabloda verildiği gibi Kırgızcada bu ek dışında yine ikinci çokluk şahıs için güney ağızlarında -ηdAr (< -ηlAr < -η+lAr) ve yazı dilinde ise -ηXzdAr (< -ηIzlAr < -η+I+z+lAr) şekli mevcuttur. Bunların ilki, Eski Türkçeden beri Orta Asya lehçelerinde canlı olarak kullanılagelmektedir. Batı Türkçesi yalnızca +z çokluk ekini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kullanırken, Doğu Türkçesi ikinci çokluk şahıs emir ekini pekiştirmek için hem +z hem de +lAr çokluk ekini kullanmıştır: *alıy* “alın” ile *alıңыз* “alınız” yanında *alıylar* “alınız”. Hatta Doğu Türkçesi daha da ileri giderek her iki çokluk ekinin kullanıldığı $-η+X+z+lAr > -ηXz/lAr$ şeklini türetmiştir: *alıңызlar* “alınız”. Tabii bu şekillerin doğuşunda, bunların bulunduğu lehçelerde saygı maksadıyla, emir ikinci çokluk şahıs $-η$ ile $-ηXz$ eklerinin ikinci teklik şahıs için kullanılmaları önemli amil olmuştur. $-η$ ile $-ηXz$ 2. teklik şahıs eki nezaket formunu bildirir olunca da 2. çokluk şahıs ihtiyacı bu eklere +lAr ekinin ilâvesiyle karşılanmıştır.

2. çokluk şahıs için söz konusu olan bu durum, yalnızca Orta Asya değil, Güney Sibirya’daki Türk dil ve lehçelerinde de görülmektedir: Altaycada $-ıgar / -iger$, $-gılagar / -gileger$, $-kılagar / -kileger$ (Yazıki Mira: Tyurskie Yazıki, 181); Baraba Tatarcasında $-(ı)ımar$, $-(ı)ıgar$, $-(ı)ıns(lar)$ (a.g.e., 202); Tofacada $-ıgar / -ıger$, $-ımar / -ımer$, $-uıgar / -uıger$ (s. 378); Tuvacada $-ımar$ (a.g.e., 391); Hakasçada $-ımar / -ımer$, $-ıgar / -ıger$; $-(lar / -ler)$; $-nar / -ner$, $-tar / -ter$ (a.g.e., 467), Şorcada $-aar$, $-laar$ (a.g.e., 504). Ancak ilginç biçimde Çulımcada emir kipi 2. teklik şahısta *sän al(ğıl)*, 2. çokluk şahısta *silär a:lış* biçimi kullanılmaktadır (a.g.e., 496). Dikkat edilirse, bunlardan Çulımcadaki şekiller hariç, diğerleri $-ılar$ şekline gelişmiş olmalıdır. Altaycadaki $-ıgar / -iger$, $-gılagar / -gileger$, $-kılagar / -kileger$ şekillerinden ilkinin $-(ı)ılar > -ımar > -ıgar$ şeklinde ortaya çıktığı; diğerlerinde ise bir ek yığılması olduğu söylenebilir. Genel Türkçede buna benzer ek yığılmaları görülebilmektedir: Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan *gelinsene* veya Afganistan Özbek ağızlarında görülen *kelsäylik* “gelelim, gelirsek” gibi yapılar istek işlevindeki emir ile şart kiplerinin Türkçenin genel kaidelerine aykırı bir biçimde birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmışlar olmalıdırlar (bk. Tolkun 2007). Aynı şekilde Altaycadaki $-GıAgAr$ eki, Kırgızcada da kullanılan $-Gxla$ ile Güney Sibirya’daki lehçelerde görülen $-gAr // -ıgar // -aar$ ($< -ıAr < -ılar$) eklerinin birlikte 2. çokluk şahıs için emir-istek bildirmek üzere birleşmesiyle oluşmuş benzemektedir.

$-η$ ile $-ηXz$ eklerinin bulunduğu Kırgızca, Özbekçe, Uygurca, Kazakça gibi lehçelerde, meselâ *alıy* “alın” ile *alıңыз* “alınız” dendiğinde, daha ziyade teklik ikinci şahsa nezaket veya saygı gereği bir hitabın söz konusu olduğu anlaşılır. İşte bu durumu gidermek için olmalı, diğer şekiller türetilmiştir; yani örneklendirecek olursak ölçünlü Kırgızcada *alıңызdar* “alınız” veya buna ilaveten Kırgızcanın güney ağızlarında *alındar* dendiğinde artık yalnızca ikinci çokluk şahıs kastedilmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-GXIA ekine gelince bu ek de *-ηdAr* ve *-ηXzdAr* gibi yalnızca ikinci çokluk şahıs bildirir (Davletov vd., 161); ancak diğerleri ölçüsünde bir nezaket veya saygı belirtme söz konusu değildir.

Genel Türkçede ikinci çokluk şahısla ilgili hemen bütün eklerde mutlaka bir çokluk ekinin bulunduğu görülür. Meselâ, Türkiye Türkçesindeki iyelik ekini ele alalım: *eviniz* < *ev+i+n+i+z*. Bu, aslında ikinci teklik şahıs iyelik üzerine getirilen *+z* çokluk ekiyle oluşturulmuştur (Bu konudaki ayrıntılar için bk. Kocasavaş 2004, 52-57). Keza *geleceksiniz* yapısını inceleyelim: *gel-ecek+sin+i+z*. Buradaki *+sin* eki zamir soylu olup *sen* zamirinin ekleşmesiyle meydana gelmiş; ardından eke getirilen *+z* çokluk eki anlamı değiştirmiş ve bugünkü ikinci çokluk şahıs bildiren eki meydana getirmiştir (Ergin 1984, § 438). Hatta Türkçedeki *sen* ve *siz* zamirlerinin aynı köke gittiği ve *siz* zamirinin *si+z* şeklinde *+z* çokluk ekiyle meydana getirildiği görüşü mevcuttur (Ergin 1984, § 387; Gabain 2000, § 71; Erdal 2004, § 3.122). Bu durumun tek istisnası, genel Türkçedeki *-η* ikinci çokluk şahıs emir ekidir. Ancak bu ekin de *+z* veya *+lar* çokluk eklerinden birisi ile pekiştirildiği yukarıda açıklanmıştı. O halde şu tespit yanlış olmayacaktır: *-η* ikinci çokluk şahıs emir eki hariç, bütün ikinci çokluk şahıs bildiren ekler, daima çokluk ekleri yardımıyla kurulmaktadır. Bu durumda akla, *-gla* ekinde çokluk ekinin bulunup bulunmadığı sorusu gelmektedir. Bu soruya aşağıda cevap aranacaktır.

Ekin menşei hakkında yorumlarımıza geçmeden önce konuyla ilgili olabilecek Kırgızcadaki bazı durumları belirtmek yerinde olacaktır:

Bu lehçedeki zaman çekim ekleri incelendiğinde, meselâ Türkiye Türkçesinde ismin veya çekimlenmiş fiillerin hikâyesi için kullanılan *idi* karşılığında Kırgızcada üç şeklin bulunduğu görülür: *bolçu*, *bolgon* ve *ele*. Örnek: *Atam murda oqutuuçu bolçu / bolgon / ele* “Babam önceleri öğretmendi.” Görüldüğü gibi işlevde de olsa iki farklı fiil kökünden türemiş yapılar söz konusudur; ekler ise tamamen farklıdır. Başka örnek, *-a elek* ile *ali -gan çok* yapıları da aynı fonksiyondadır: *bara elek* veya *ali bargan çok* “henüz gitmiş değil; henüz gitmedi”. Son bir örnek, *-at ele*, *-aturgan* ve *-uuçu* yapıları aynı anda geniş zamanın hikâyesini oluşturur: **Al murda bizge ötö köp kelet ele / keleturgan / kelüüçü*. “O, önceleri bize çok fazla gelirdi.”

Benzer durum gerek kimi kelimelerin gerekse kimi eklerin imlâsı için de söz konusudur: *tbiş*, *tabış*, *dooş* “ses”; *tirüü*, *tirik* “diri, hayatta”; *bolçu*, *boluuçu*, *boluçu* “idi”; *tabiat*, *tabiygat* “tabiat”,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

bolor, boloor “olur, olacak”, *körö elek, körölök, körölek* “henüz görmedi / görmemiş / görmüş değil” vb.

Eklerdeki bu çok şekillilik Kırgız halkını oluşturan katmanlarla ilgili olup, bu ayrı bir inceleme konusudur.

Ekin menşei meselesine gelince, bu konuda iki farklı temele dayanan varsayımlar ileri sürülebilir:

1. II. teklik şahıs emir pekiştirme eki olan -*GII* ekinden gelişmiş olabilir.

Ekin yapısı incelendiğinde ilk bakışta akla hemen Eski Türkçeden beri pek çok dil ve lehçede kullanılan -*GII* emri pekiştirme eki gelmektedir.

Bu ek, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe, Uygurcada /l/ > /n/ değişimiyle -*GIn* olmuştur: *degil* > *degin* “de, söyle”, *algıl* > *algn* “al” (Balaqaev vd. 1962, 334; Oruzbayeva 1997, 292; Äbdürähmânov vd. 1975, 464; Hanser 2003, 145; Öztürk 1994, 89).

Kırgızcadaki -*GXIA* eki, emri pekiştirme -*GII* ekine +A getirilmesiyle türetilmiş olabilir: -*GII*+A > -*GIIA*. Bu düşünce, daha önce Osman F. Sertkaya tarafından ortaya konmuştu (Sertkaya 1989).

Ancak burada mühim bir ayrıntı vardır: Eski Türkçeden itibaren gerek tarihî gerekse yaşayan bir çok dil ve lehçede bu ekin işlevi, zaten emri pekiştirmektedir.

Uygurca *Oğuz Kağan* destanında *bolsungıl* şekli geçmektedir ki burada üçüncü çokluk şahıs emir eki pekiştirilmiştir (Caferoğlu 1984, 96).

Bu ekin, Kırgızcanın ortalarında bir ada halinde bulunduğu - Kazakça, Özbekçe ve Uygurca gibi - lehçelerde de yalnızca ikinci teklik şahısta emri pekiştirdiği görülür.

Kırgızcadaki -*GXIA* ekinin, -*GII* emir pekiştirme ekinden türediğine dair şu varsayımlar ileri sürülebilir:

i. -*GII* emir ekinin +A pekiştirme ekiyle genişlemiş olmasıdır.

Acaba kendisi pekiştirme olan bir ek tekrar pekiştirilir mi? Bu durumu destekleyen benzer bir yapıya Batı Oğuzcası ağızlarında rastlanmaktadır (Caferoğlu 1971, 10; Sertkaya 1989, 351). -*GII* eki, Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında +*An* ekleriyle pekiştirilmiş olarak kullanılmaktadır: *alginen* < *algnan* < *al-gil+an*. Ancak -*GII* eki, +*An* ile pekiştirildiğinde dahi ikinci teklik şahıs ifadesi taşımaktadır. Oysa -*GXIA* eki tamamen ikinci çokluk şahıs için kullanılmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ii. Osman F. Sertkaya, -GXIA ekinin yapısını, -GII+A > -GXIA şeklinde açıklamakta ve buradaki +A ekinin hitap (vokativ) olduğunu söylemektedir (Sertkaya 1989, 351). Bu varsayımı destekler mahiyette gerek Türkiye Türkçesinde ve gerekse Özbekçede, şart ekine ikinci teklik şahıstan sonra +A hitap eki getirilebilmektedir: Türkiye Türkçesinde *okusan+a*, Özbekçede *oqısäng+ä*. Hatta Özbekçede -gin (<-gıl) eki de +ä hitap ekiyle pekiştirilebilmektedir: **Yürgin-ä biz häm ketäylik* “Yürü ya biz de gidelim.”

Yukarıdaki her iki varsayımı incelediğimizde, ister *emir + pekiştirme* isterse *emir + hitap* şeklinde olsun, meydana gelen yeni yapının yine ikinci teklik şahıs emri pekiştirdiğini görürüz. Oysa Kırgızcadaki -GXIA eki, bizzat emir ikinci çokluk şahıs ekidir. Üstelik yukarıda da belirttiğimiz gibi ikinci çokluk şahıs ekleri mutlaka bir çokluk ekinden yararlanılarak oluşturulmaktadır. Ancak her iki varsayımla bu ekin ikinci çokluk şahıs ifadesini nasıl kazandığı açıklanamaz.

iii. -GII ekine +IAR çokluk ekinin getirilerek türetilmiş olabilir.

Bu duruma benzer bir örnek: Kırgızcada şart çekiminde basit ikinci teklik şahıs için *alsañ* (< *al-sa+ñ*), nezaket için ise *alsañız* (< *al-sa+ñ+i+z*); ikinci çokluk şahıs için ise *alsañar* (< *al-sa+ñ+lar*), *alsañızdar* (< *al-sa+ñız+lar*) şekilleri mevcuttur. Burada ek, hem +z hem de +IAR ile genişletilmiştir. Keza iyelik basit ikinci teklik şahıs için +ñ (*atañ* < *ata+ñ*), ancak nezaket gereği +ñXz (*atañız* < *ata+ñ+i+z*); basit ikinci çokluk şahıs için ise +ñAr (*atañar* < *ata+ñ+lar*) ekleri kullanılır.

İşte bu örneklerdeki gibi Kırgızcada *-GII+IAR > *-GIILAr > *-GIILAr > *-GXIA olmuş olabilir.

Kırgızca gerek tarihî gerekse günümüzdeki pek çok Türk dil ve lehçesinde görüldüğü gibi ikiz ünsüzden hoşlanmaz. Bunları ya tekleştirir veya aykırılaştırır: *Alda* < Ar. *Allah*, *abal*, *obol* < Ar. *evvel*, *aamıyat* < Ar. *ehemmiyet*, *ıntımak* < Ar. *ittifak*, *ıstık* (güney ağzlarında) < *ıssık* (Kırgız konuşma dilinde) < Özb. *ıssıq* < ET *ısıq* vb.; ancak çekim eklerinin meydana getirdiği geçici durumlar ile yapım ekleriyle türeyenler bu kurala uymaz: *at+lar* > *attar*, (*yurt+nu* >) *curt+nu* > *curttu* “yurdu”, *tüs+süz* > *tüssüz* “renksiz” vb. Öte yandan Kırgızcada /r/ sesinin düşmesi görülebilmektedir: *kurtul-* > *kutul-*, *kurtkar-* > *kutkar-* “kurtarmak”.

Kırgızcada görülen bu ses olaylarından dolayı bu varsayım akla oldukça yatkındır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

iv. Elimizdeki iki Kırgızca gramer kitabından *Azırkı Kırgız Tili – Morfolojiya* adlı çalışmada söz konusu ekin yalnızca işlevleri belirtilmiş, yapısı üzerinde durulmamıştır (Davletov ve Kудaybergenov 1980, 161). Diğer gramer kitabı olan *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*'nda ise -GXIA eki, yapısının açık olmadığı belirtilmekle birlikte -GXL ile aynı köke dayandırılmıştır (s. 368). Bu varsayımda -GXL ve -GXIA eklerinin her ikisi de bir -GI ekine götürülmekte; ancak bu ekin ne olduğu açıklanmamaktadır. -GI ekiyle, eğer Eski Türkçedeki -GU sıfat-fiil / gelecek zaman eki kastedilmişse bu, söz konusu olamaz. Çünkü Eski Türkçeden yakın zamanlara kadar emri pekiştirme eki düz-dar ünlülü (-GIL), sıfat-fiil / gelecek zaman eki ise çoklukla dar-yuvarlak ünlülü (-GU) olmuştur. Söz konusu çalışmada ekin muhtemelen -GI(n)+lAr > -GXIA olduğu ileri sürülmektedir (a.g.e., 368). Bu açıklamada gösterilen /n/ sesinin ne olduğu belirtilmemiştir. Eğer bunun zamir n'si olduğu düşünülüyorsa, bu mümkün değildir. Çünkü bu /n/, bilindiği gibi, ya zamirlerden sonra (bu+n+da, bu+n+ça vb.) yahut da 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra (ata+sı+n+a, kol+u+n+da vb.); ilâveten Türkiye Türkçesinde +ki aitlik ekinden sonra hâl eki gelmesi durumunda ortaya çıkar. Oysa -GI(n)+lAr > -GXIA varsayımında ne bir zamir ne de 3. teklik şahıs iyelik eki söz konusudur. Söz konusu açıklamada, ayrıca emir pekiştirme eki -GIn olarak verilmektedir. Halbuki bu ekin eski şekli -GIl olup ek, ünlü uyumuna en azından yazıda, günümüz dil ve lehçelerinde girmiş ve pek çoğunda da son seste l > n değişimi meydana gelmiştir.

Bunların dışında Türkiye'de yayımlanan *Kırgız Türkçesi Grameri* adlı çalışmada, Hülya Kasapoğlu Çengel de "Bu ekin bünyesinde yer alan -gıl / -gil eki, tarihî yazı dillerinde kullanılan emir eki olmalıdır." demektedir (Çengel 2005, 236).

2. Yukarıda da belirtildiği gibi ikinci çokluk şahıs ifadeli ekleri incelediğimizde – emir ikinci çokluk şahıs -η hariç – hemen bütün Türk dil ve lehçelerinde, ister +z, ister +lAr isterse Yakutçadaki gibi +t olsun fark etmez, mutlaka bir çokluk eki söz konusudur. Günümüz ve tarihî Türk dil ve lehçelerine baktığımızda emir ikinci çokluk şahıs için esasen üç yapının kullanıldığı görülür: -η, -ηXz, -ηlAr. Belki -GXIA eki de bunlarla aynı köke dayandırılabilir. Modern Uygurcanın ağızlarına baktığımızda emir ikinci çokluk şahıs ekinde -ηlAr > -ηlA gelişmesi görülür: al-ı-η+lar > alıylar > alıyyla ~ alıyna "alın(ız)" (Yakup 2005,126). Ekteki bu sürecin Kırgızcada farklı bir şekilde gerçekleştiği, yani -η+lAr > -ηlAr > -ηlA > -GIA > -GIIA > -GXIA olduğu düşünülebilir: barıylar > barıyyla > barıgla > bargıla "varınız".

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Benzer bir ses göçüşmesi hadisesi Halaççada görülür. Eski Türkçedeki *-Gli* sıfat-fiil eki Halaççada *-Gili* olur: *bo kelgili herler almanlugallar* “bu gelen kişiler Almandırlar”, *keçgili yıl* “geçen yıl” vd. (Ölmez 1995, 19-20)

Kırgızcada kelime sonunda /r/ sesinin düştüğü başka çekim ekleri de vardır: Çağataycadaki süreklilik bildiren *-a turur* yapısı Kırgızcada *-At*, olur: *bile turur* > *bilet* “bilir, bilecek”. Yine Kırgızcada, *cür-* (< *yür-*), *otur-* ve *tur-* yardımcı fiilleri şimdiki zaman yapısının oluştururken *-Ar* geniş zaman veya *-At* (< *-A turur*) geniş-gelecek zaman ekini alır: *bilip cürör / cüröt, bilip oturur / oturat, bilip turur / bilip turat*. Ancak Kırgızcanın - Talas ve Aksı - ağızlarında geniş zaman ekinin eskicil *-Ur* şekli /r/ sesi düşürülerek kullanılır: *cürör / cüröt* yerine *cürü*; *oturur / oturat* yerine *oturu*; *turur / turat* yerine *туру* (Davletov ve Kudaybergenov 1980, 400).

Burada ayrıca /ŋ/ > /g/ sürecinin Kırgızcada söz konusu olup olmadığına bakmamız gerekir. Bu değişim eskiden günümüze pek çok Türk dil ve lehçesinde görülmektedir. Daha Göktürk döneminde, görülen geçmiş zaman çekiminde ikinci teklik ve çokluk şahıs ekinde bu değişim vardır: *öltüg* “öldün”, *bardıg* “vardım” (Tekin 2000, § 72). Benzer durum Kırgızcada da görülür: *yalıñız* > *calgız*; *baña / maña* > *maga, saña* > *saga, aña* > *aga* vb.

Kırgızcada hem *-GXIA* hem de *-ŋdAr* şekillerinin bulunması, aynı ekin iki farklı şekilde gelişmesinin mümkün olup olamayacağı sorusunu akla getirebilir. Ancak bir dildeki yankatmanlar dikkate alındığında bunun mümkün olduğu görülmektedir ki Kırgızcada buna benzer başka ekler de vardır: *-GXsXz*, *-GXs* ve *-GXz* (< *-GU+sIz*) “-mayan” sıfat-fiil ekleri bu lehçede aynı anda kullanılır: *ketkisiz / ketkiz / ketkis* “gitmeyen”.

Bir başka ihtimal de *-GXIA* eki Altayca ile birlikte Kırgızcanın aslı, *-ŋdAr* ve *-ŋXzdAr* biçimleri komşu lehçelerden alınmış olabileceğidir.

Sonuç

Kırgız yazı dilinin Yenisey Yazıtlarından sonra uzun süreli kesintiye uğraması bu lehçedeki yapıların açıklanmasını güçleştirmektedir. Meselâ, *-mAksAn*, *-UU*, *-A elek*, *-çU* gibi eklerle birlikte *-GXIA* ikinci çokluk şahıs emir ekinin tarihî gelişim süreci izlenememektedir. Dolayısıyla bu ve benzer yapıları açıklamada gerek tarihî gerekse yaşayan dil ve lehçelere başvurmanın yardımcı olacağı açıktır. *-GXIA* ekinin yapısının belirlenmesinde de Kırgızcada önemli etkileri görülen modern Uygurcanın ağızlarına başvurmak yerinde olacaktır. Modern Uygur ağızlarında görülen *-ŋIA* (< *-ŋIAr*), *-GXIA*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

ekinin ara şekli olmalıdır. Bizce bu ek, Eski Türkçeden beri kullanılagelen emir ikinci çokluk şahıs *-ylAr* ekinde yaşanan değişimle ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- ÄBDURÄHMÄNOV, Ğ. Ä., ŞÄÄBDURÄHMÄNOV, Ş. Ş., HÄCİYEV, A. P., **Özbek Tili Grammatikası I**, Oqıtuvçi, Taşkent 1975.
- ATA, Aysu, **Harezmi – Altın Ordu Türkçesi**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2002.
- BALAQAYEV, M. B., BASKAKOV, N. A., KENESBAYEV, C. K., **Sovremenniy Kazaxskiy Yazık**, İzdatelstvo Akademii Nauk Kazaxskoy SSR, Alma-Ata 1962.
- BEKTENOV, Z., BAYCİYEV, T., **Kırgız Adabiyatı 9**, Bişkek 1993.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türkçemizdeki -ğıl ve -gil emir eki”, **TDAY Belleten 1971**, s. 1-10.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi I-II**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ, Ankara 2005.
- DAVLETOV, Samak, KUDAYBERGENOV Sarıbay, **Azırkı Kırgız Tili Morfolojiya**, Mektep Basması, Frunze 1980.
- ECKMANN, János, **Çağatayca El Kitabı**, çev. Günay Karaağaç. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1988.
- ERDAL, Marcel, **A Grammar of Old Turkic**, Brill Academic Publishers, Leiden-Boston 2004.
- ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- GABAİN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 2000.
- HANSER, Oskar, **Türkmence Elkitabı**, çev. Zühal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, Kırgız İlimder Akademiyası, Frunze 1980.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, **Türkçede Şahıs Zamirleri**, TDK, Ankara 2004.
- ORUZBAYEVA, Bubiyna O., “Kırgızskiy Yazık”, **Yazıkı Mira Tyurskiye Yazıkı**, Rossiyskaya Akademiya NAUK, Bişkek 1997, s. 286-298.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- ÖLMEZ, Mehmet, “Halaçlar ve Halaçça”, **Çağdaş Türk Dili**, S. 84 (1995), s. 15-22.
- SAKTANOV, Koçkon, **Markumdar Ünü**, Bişkek 1991.
- SERTKAYA, Osman Fikri, “-an /-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, **TDAY Bellekten 1989**, s. 335-352.
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Bolsungıl tep tediler”, **Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988**, TDK, Ankara 1996, s. 135-142.
- ŞARŞEYEV, Cumatay, **Alakandagı Kün**, Bişkek 1991.
- TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.
- TOLKUN, Selahittin, “Fiil Çekiminde Görülen İstisnaî Haller”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ICANAS, 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Ankara.
- YAKUP, Abdurishid, **The Turfan Dialect of Uyghur**, Turkologica 63, Göttingen: Harrassowitz Verlag Wiesbaden 2005.
- Yazki Mira: Tyurskie Yazki**, ed. Ethem Tenişev, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Bişkek 1997.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/3 Spring 2009